

A R T Y K U Ł Y I R O Z P R A W Y

ANNA KOTLARSKA-MICHALSKA

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*NOWE WYMIARY NIEPEWNOŚCI JEDNOSTKOWEJ I SPOŁECZNEJ
W CZASIE PANDEMII

WPROWADZENIE

Głównym celem tego opracowania jest zwrócenie uwagi, z perspektywy socjologicznej, na zjawisko poszerzenia się wymiarów niepewności jednostkowej i społecznej podczas wybuchu pandemii. Celem drugim jest wskazanie, że podejmowane przez socjologów rozważania teoretyczne poświęcone problemowi niepewności są możliwe do zaimplementowania w badaniach nad przebiegiem i skutkami pandemii COVID-19. Szczególna uwaga została przy tym skupiona na wielowymiarowości pojęcia niepewności, które — jak pokazują poczynione egzemplifikacje — jest zjawiskiem społecznym wymagającym posiłkowania się terminami psychologicznymi, które umożliwiają opis poczucia niepewności u jednostek. Socjologiczne teorie większy nacisk kładą na przyczyny niepewności, psychologiczne natomiast pozwalają na ocenę dotkliwości pejoratywnych doświadczeń.

W poszukiwaniu nowych wymiarów niepewności zastosowano metodę *desk research* oraz analizę egzemplifikacyjną wyników badań sondażowych oraz badań socjologicznych rejestrujących obawy i lęki *explicite* i *implicit* obecne w postawach Polaków w czasie pandemii COVID-19. Wybór źródeł został podporządkowany głównemu celowi — zobrazowania no-

wych wymiarów niepewności. Jako główne źródło danych potraktowano komunikaty CBOS. Drugim źródłem wiedzy były raporty poświęcone życiu codziennemu Polaków oraz raporty z pierwszych badań nad wybranymi instytucjami, na których spoczywał obowiązek niesienia pomocy i wsparcia. Analiza objęła głównie wyniki badań ilościowych, przeprowadzonych na reprezentatywnych populacjach. Nie wykorzystano wyników badań jakościowych opartych na nielicznych i niereprezentatywnych próbach ze względu na niemożność uogólniania cech badanych zjawisk, praktyk i doświadczeń. Pogłębiona analiza doświadczania nowych wymiarów niepewności w życiu osobistym i zawodowym Polaków wymaga odrębnego opracowania bazującego głównie na wynikach badań jakościowych.

ZŁOŻONOŚĆ I WIELOWYMIAROWOŚĆ POJĘCIA NIEPEWNOŚCI

Poczucie pewności nigdy nie było człowiekowi zagwarantowane, gdyż — jak świadczą opisy historyczne — w każdej epoce występowały zjawiska, które mogły budzić lęk i niepokój w wyniku zagrożeń aktualnych lub przewidywanych w przyszłości. Najczęściej przywoływanym czynnikiem generującym niepewność jest ryzyko, o czym świadczą prace socjologów biorących na warsztat badawczy istotę jej przyczyn. Ulrich Beck (2002, s. 48–50) dowodzi, że ryzyko jest na trwałe wkomponowane w każdą formę społecznego bytowania współczesnego człowieka i że istniało zawsze. Poświęca temu zagadnieniu szczególną uwagę i twierdzi, że obecnie żyjemy w społeczeństwie ryzyka, w którym niebezpieczeństwa generowane przez wysoko rozwinięte siły wytwórcze unieważniają niejako podstawy i kategorie naszego dotychczasowego myślenia i działania (Beck 2002, s. 31). Zdaniem tego autora współczesne rodzaje ryzyka różnią się w sposób istotny od — zewnętrznie często podobnych — zagrożeń wcześniejszych przez swoją globalność (dotyczą człowieka, zwierząt, roślin) i nowoczesne przyczyny. Mowa tutaj o ryzyku związanym z modernizacją. Stanowi ono ryczałtowy produkt industrialnej maszyny postępu i wraz z jej dalszym rozwojem ulega systematycznemu zwiększaniu (Beck 2002, s. 30). Beck stawia pięć tez, które udowadnia. W pierwszej z nich mówi, że ryzyko wytwarzane jest przez radioaktywność przynoszącą nieodwracalne szkody. W drugiej tezie wskazuje, że „wraz z dystrybucją i wzrostem ryzyka powstają społeczne położenia zagrożeń” (Beck 2002, s. 31). Ryzyko związane z modernizacją wcześniej czy później dopada również tych, którzy je produkują i czerpią z niego korzyści. W tezie trzeciej zakłada, że ryzyka cywilizacyjne są beczką bez dna, nie mają końca, są nieograniczone, samoodnawiające się. Co oznacza, że społeczeństwo industrialne,

które eliminuje wytworzone przez siebie ryzyko w gospodarce, jednocześnie tworzy sytuacje zagrożenia i potencjał polityczny społeczeństwa ryzyka. W kolejnej tezie Beck twierdzi, że „bogactwa można posiadać, ryzykiem człowiek jest dotknięty. Jest ono niejako cywilizacyjnie przydzielone” (Beck 2002, s. 32). W tezie piątej zakłada, że w społeczeństwie ryzyka powstaje polityczny potencjał katastrof, a obawa przed nimi i sprawowanie kontroli pociąga za sobą reorganizację władzy i kompetencji. Konstatuje, że „społeczeństwo ryzyka jest społeczeństwem katastrof” (Beck 2002, s. 33).

Niepewność jako skutek stanu zachwiania porządku aksjonormatywnego towarzyszącego nagłej zmianie społecznej jest istotnym elementem anomii społecznej. Pojęcie anomii Émile Durkheim wyjaśnia sięgając właśnie do poczucia niepewności. Odnotowuje, że głównym powodem wzrostu wskaźnika samobójstw anomicznych podczas kryzysu finansowego w 1873 roku w Wiedniu był kryzys gospodarczy (Durkheim 2006, s. 305). Analizując uwarunkowania samobójstw zwraca uwagę, że nie tylko ostre kryzysy spowodowane anomią podwyższają wskaźnik samobójstw, gdyż „istnieje pewna sfera życia społecznego, w której anomia występuje obecnie chronicznie. To świat handlu i przemysłu” (Durkheim 2006, s. 323). Dowodzi, ilustrując danymi statystycznymi, że zawody w przemyśle i handlu należą w istocie do tych, które płacą największą daninę w postaci samobójstw.

Odczuwanie niepewności w mikroświecie jest generowane przez niektóre cechy nowoczesności. Taką tezę głosi Anthony Giddens. Twierdzi, że nowoczesność niszczy zręby osobowości, zastępując wspólnotowość i tradycję znacznie większymi, bezosobowymi organizacjami, i powoduje, że jednostka odczuwa osamotnienie. Jest ona opuszczona w świecie, w którym zabrakło wsparcia i poczucia bezpieczeństwa, co było wcześniej zagwarantowane przez układy tradycyjne (Giddens 2001, s. 48). Zagadnienie niepewności jednostkowej wymaga zatem również rozważań dotyczących odporności jednostki na różne zagrożenia płynące ze świata zewnętrznego. Mogą one ułatwić wyjaśnienie zróżnicowanych postaw wobec sytuacji nieznannej i trudnej. Giddens uważa, że poczucie stałości własnego „ja” to sztuka doświadczania czasu oraz podtrzymywania ciągłości narracji. Zależy ona od pozytywnego myślenia o czasie „jako o tym, co jest do przeżycia, a nie o życiu jako czymś skończonym i wciąż umykającym, pozwala uniknąć postawy «bezradnej beznadziei»” (Giddens 2001, s. 101). Krytycy ponowoczesności są zgodni co do tego, że niepewność jest jedną z głównych i charakterystycznych cech tej epoki; przytaczają też argumenty przemawiające za tym, że współczesność jest nieprzewidywalna

i nieprzyjazna człowiekowi. Potwierdzają to analizy socjologiczne podejmujące to zagadnienie w ujęciu makrostrukturalnym¹.

Pojęcie niepewności społecznej jest obecne w wielu koncepcjach socjologicznych, ekonomicznych, psychologicznych, politologicznych, pedagogicznych i filozoficznych. W zasadzie każda dyscyplina naukowa buduje swoje koncepcje niepewności. Wspólną ich cechą jest ujmowanie tego stanu jako braku możliwości przewidywania i braku pewności, co będzie w przyszłości. Istnieje wiele dziedzin życia, w których może pojawić się poczucie niepewności, dlatego trudne jest ustalenie stopnia niepewności. Wyraźniej można zdefiniować niepewność jako stan ducha poszczególnego człowieka, znacznie trudniej niepewność występującą w wymiarze społecznym (Kowalak 1991a, s. 8). Według Bruce'a Camerona i Charlesa T. McCornicka istnieje siedem różnych kategorii niepewności społecznej: (1) niepewność jako emocjonalna reakcja na nagłe zagrożenie zewnętrzne, (2) niepewność wynikająca ze stosunkowo trwałej sytuacji zewnętrznej, (3) niepewność spowodowana konkurencją lub poczuciem niższości, (4) niepewność wynikająca z zagrożenia wewnętrznego, (5) niepewność jako funkcja wierzeń, szczególnie religijnych, (6) niepewność jako czynnik szkodliwy dla zdrowego rozwoju osobowości, (7) niepewność jako jedna z przyczyn niektórych rodzajów postaw i zachowań, zwłaszcza patologicznych (zob. Kowalak 1991b, s. 58). Każda z wymienionych kategorii dotyczy przyczyn lub skutków generujących poczucie niepewności, przy czym niektóre odnoszą się do jednostki, inne zaś są wynikiem dostrzegania zagrożeń pochodzących ze świata makrosocjalnego. Korzystając z typologii Camerona i McCornicka można wyróżnić sytuacje, stany społeczne, katastrofy i choroby wywołujące u człowieka poczucie niepewności i lęk przed nieznanymi skutkami.

Bezpieczeństwu jednostki może zagrażać narzucony jej styl życia, nadmiernie wymagający, wymuszający zbyt sztywny model pełnienia roli obywatela, zbyt natrętnie ingerujący w życie prywatne jednostki. Społeczeństwo może również poprzez zbyt szybkie tempo zmian narzucanych obywatelowi wznieść barierę wzrostu — barierę psychofizycznej adaptacji człowieka do cywilizacji szybkich zmian; są to sytuacje opisane przez Alвина Tofflera jako „szok przyszłości”. Analizując granice możliwości adaptacyjnych człowieka Toffler dostrzega, że przekroczenie pewnych granic powoduje zespół objawów psychopatologicznych: rozdrażnienie, wyczerpanie, utratę orientacji i porażenie zdolności do podejmowania decyzji,

¹ Warto tu wskazać na pracę wielu autorów poruszającą zarówno społeczny, ekonomiczny, jak i polityczny kontekst niepewności społecznej — Zagórski i in. 2015.

wzmożoną agresywność lub głęboką apatię (Toffler 1998, s. 7). Innym rodzajem zagrożeń, bezpośrednio wynikających z gonitwy za nowoczesnością, są zagrożenia ładu społecznego z tytułu cyklicznych zmian w gospodarce.

Według Zygmunta Baumana (2000, s. 45–47) główne przyczyny niepewności społecznej tkwią w cechach globalnych zmian cywilizacyjnych i w zasadzie wszystko, na co człowiek nie ma wpływu, może napawać niepewnością, a nowy stan rzeczy powoduje, że nic nie jest zagwarantowane, ani miejsce pracy, ani stanowisko, ani zawód, ani umiejętności. Nabyte umiejętności mogą z atutu przerodzić się w balast, a środki utrzymania, pozycja społeczna, uznanie użyteczności i godności własnej mogą być wypowiedziane z dnia na dzień i bez uprzedzenia. Bauman (2000, s. 306–307) twierdzi, że „trapiąca nowoczesnego człowieka niepewność, zogniskowana wokół jednostkowej tożsamości i rodzona wciąż na nowo przez nigdy nie doprowadzony do końca trud jej konstruowania i przez sporadycznie, ale nieustronnie podejmowane wysiłki «oczyszczenia placu budowy» pod nowe konstrukcje, niewiele pozostawia pola i czasu dla zmartwień wynikłych z niepewności ontologicznej”. Życie w warunkach ciągłej niepewności nie służy budowaniu tożsamości ludzkiej, nie służy szukaniu sensu życia, raczej sprzyja zacieraniu się różnic między normą a anomalią (Bauman 2000, s. 50). Niepewność sytuacji społecznej skłania do tego, aby postrzegać świat jako zbiór produktów, a konsumeryzacja świata utrudnia tworzenie trwałych związków międzyludzkich (Bauman 2006, s. 254). W charakterystyce współczesnego świata traktowanego jako źródło cierpień zwraca Bauman uwagę na powszechnie panujący lęk, który jest skutkiem niemożności przewidywania przyszłości. Lęk jest efektem niepewności, czyli ludzkiej niewiedzy o zagrożeniu i o tym, co należy zrobić, aby je opanować (Bauman 2008, s. 6). Nieprzyjemne cechy gospodarki, jej nieprzewidywalność mogą być traktowane jako jeden z głównych czynników utrudniających podejmowanie decyzji.

Niepewność społeczną można traktować jako problem społeczny zgodnie z propozycją Roberta Mertona. Według niego rozumienie problemów społecznych pociąga za sobą konieczność uwzględnienia sześciu powiązanych kwestii: (1) czy problem jest skutkiem istotnej rozbieżności między standardami społecznymi a rzeczywistością społeczną, (2) czy problem ma społeczne pochodzenie, (3) kto definiuje problem społeczny (sędziowie problemów społecznych), (4) czy problem jest jawny czy ukryty, (5) czy problemy w społeczeństwie są postrzegane — społeczna percepcja problemów, (6) czy istnieją metody pozwalające na zdefiniowanie problemu społecznego na bazie przekonania, że możliwe jest rozwiązanie proble-

mu (Merton 1961, s. 701). Badania socjologiczne prowadzone w okresie transformacji ustrojowej w Polsce potwierdziły, że niepewność społeczna jest problemem społecznym, ma podłoże społeczno-ekonomiczne, jest doświadczana przez wiele kategorii społecznych i występuje w formie jawnej; jest też postrzegana jako problem możliwy do rozwiązania. Może być traktowana jako stan niepokoju przejawiający się w konkretnym czasie i określonym wymiarze, głównie jednostkowym i makrospołecznym, i opisywana za pomocą takich skutków jak: poczucie zagrożenia i lęk przed przyszłością² (Gilejko 2001, s. 142; Jarosz 2001, s. 21). Według Elżbiety Tarkowskiej, poczucie niepewności oraz nieprzewidywalności, które było obecne w postawach Polaków w okresie transformacji, miało specyficzne polskie korzenie, ale „niepewność — uniwersalny wymiar doświadczenia jednostek i zbiorowości — jest uważana za jedną z charakterystycznych cech współczesnego świata i ponowoczesnej kultury” (Tarkowska 2016, s. 43).

Generalnie w analizach niepewności jednostkowej zwraca się uwagę na przejawy tego stanu, głównie w formie: lęku, obaw, poczucia zagrożenia, poczucia strachu, dyskomfortu psychicznego, niepokoju, braku zaufania, utraty wiary, zmiennych nastrojów, pejoratywnych wyobrażeń, uciążliwych myśli, snucia czarnych scenariuszy, „podwyższonej gotowości” do spotkania się z czymś niemiłym i przykrym. Można przyjąć, że niepewność jednostkowa to subiektywne poczucie obaw i lęków wobec kogoś lub czegoś i że jest ona konstruowana przez człowieka w kontekście jego społecznego świata. Wymiar jednostkowy niepewności można zdefiniować jako stan, w którym jednostka traci poczucie spokoju wewnętrznego i panowania nad sytuacją, w jakiej się znalazła.

Niepewność przybierająca postać lęku społecznego przed nieznaną przyszłością jest elementem paraliżującym działanie, gdyż — jak wskazują liczne badania psychologiczne nad lękiem społecznym — jednostki mające niską samoocenę często przybierają postawy wycofania i unikania (Leary, Kowalski 2002). Niepewność w ujęciu psychologicznym jest łączona z innymi stanami psychicznymi jednostki, pojawia się zawsze wtedy, kiedy jednostka doświadcza konfliktu w systemie wiedzy i w konsekwencji nie wie, jak działać. Towarzyszy temu zwiększona motywacja do redukcji niepewności, a aktywność poznawcza jednostki zostaje nakie-

² Dokonując przeglądu stanu badań nad czynnikami generującymi poczucie niepewności dodać można, że skutkami owego stanu mogą być różne przykre doznawane uczucia, na przykład depresja i poczucie nieszczęścia, bezradność, wściekłość, zniechęcenie, znużenie, rozdrażnienie, zdenerwowanie i poczucie lekceważenia przez władzę. Zostało to wyraźnie potwierdzone w badaniach przeprowadzonych przez CBOS już dwadzieścia lat temu i opisane w komunikacie *Samopoczucie Polaków u progu nowego tysiąclecia*, styczeń 2001, s. 9).

rowana na rozwiązanie konfliktu i uzyskanie domknięcia poznawczego. Odzyskanie pewności jest celem, do którego mogą prowadzić różne środki, czyli strategie poznawcze. Badaczki uwarunkowań niepewności Małgorzata Kossowska i Ewa Szumowska twierdzą, że niepewność może zarówno ograniczać, jak i stymulować strategie. Istnieją różne formy niepewności związanej z „ja” i wynikającej z subiektywnego poczucia niestabilności „ja” lub zwątpienia w samym sobie: niepewność związana z subiektywnie doświadczaną niespójnością, dysonansem, nierównowagą, potencjałem lękowym lub niepewnością lękową. Według wielu psychologów, niepewność to „stan z którym mamy do czynienia zawsze wtedy, gdy jednostka nie wie, jak działać” (Kossowska, Szumowska 2020, s. 30). W psychologii wyróżnia się fizjologiczne i mózgowo-korelaty niepewności, często występuje lęk, którego źródłem jest konflikt w obrębie wiedzy. Wymienione badaczki twierdzą, że „niepewność dla większości z nas jest stanem przykrym i pomimo różnic w jej tolerowaniu ludzie podejmują wysiłek, aby ją zredukować” (Kossowska, Szumowska 2020, s. 32).

Niepewność i ryzyko to pojęcia stosowane w ekonomii. Według Jakoba Arnoldiego, podejmowanie rozważań nad ryzykiem umożliwia ujmowanie go w kontekście niepewności społecznej i jednostkowej. Dokonuje on przeglądu teorii ryzyka i wskazuje na jego społeczny charakter. Dowodzi, że w społeczeństwach ryzyka jest zarówno więcej ryzyka, jak i niepewności. Uważa, że „społeczeństwo ryzyka to społeczeństwo ryzyka i nowych możliwości zarazem, a mówiąc dokładniej, społeczeństwo, w którym wszechobecnemu ryzyku towarzyszy niepewność będąca drugim imieniem wszechobecnej możliwości podejmowania nieznanych wcześniej działań” (Arnoldi 2011, s. 179).

Za niepewność należy uznać, jak twierdzą niektórzy ekonomiści, sytuację obciążoną w swej istocie nierozwiązywalnym problemem decyzyjnym, czyli takim, w którym różne decyzje będą powodowały różne skutki. O ile działaniom w sferze ekonomii towarzyszy wysoki stopień ryzyka i niepewności ze względu na systemowe połączenie z wieloma innymi zdarzeniami i elementami rynku, to w sferze społecznej, opartej na innych zasadach, zjawisko niepewności powinno nieść ze sobą mniejsze ryzyko. Mariusz Jedliński i Łukasz Marzantowicz konstatują, że w definicjach ekonomistów „podstawową cechą charakteryzującą niepewność jest brak możliwości przewidywania skutków i następstw zdarzeń. Występuje pewność, co do wystąpienia samego zdarzenia, ale zbiór skutków nacechowany jest ograniczoną możliwością prognozowania i szacowania ewentualnych następstw” (Jedliński, Marzantowicz 2017, s. 174–175). Ekonomiści definiują również niepewność w życiu gospodarczym jako sytuację unie-

możliwiająca podejmowanie racjonalnej decyzji, właśnie z powodu braku możliwości oceny przyszłych wydarzeń (Wyżnikiewicz, Charemza 2019).

W ujęciu socjologicznym niepewność społeczną można definiować jako brak pewności, że najważniejsze dla człowieka sprawy pójdą w dobrym kierunku, i jako przypuszczenie, że dotychczasowe wysiłki mogą zostać w jakimś stopniu zniweczone, a zgromadzone dobra materialne wyraźnie uszczuplone. Niepewność to stan, który rodzi przypuszczenie o konieczności rezygnacji z czegoś, a także wątpliwości, w jakim stopniu i w jakiej dziedzinie życia nastąpi to ograniczenie. Niepewność społeczna oznaczać może stan ducha zbiorowego, który osłabia motywację do działania, gdyż jednostkom, grupom czy kategoriom społecznym, którym towarzyszy lęk, trudno wyzwolić w sobie chęć do efektywnego działania (Kotlarska-Michalska 2004, s. 282). Socjologowie, podobnie jak politycy społeczni, proponują posługiwanie się pojęciami, w których milcząco zakłada się występowanie cierpienia z powodu niezaspokojenia potrzeb jednostkowych czy społecznych. Do cech charakteryzujących istotę danego problemu społecznego, na przykład ubóstwa, dodaje się wówczas jego dotkliwość i dolegliwość w postaci dyskomfortu, bólu, smutku czy cierpienia.

W ujęciu społeczno-pedagogicznym przyjmuje się, że niepewność może być okazjonalna i pojawia się przed sytuacją, która będzie pierwszą w doświadczeniach jednostki — to lęk przed nieznanym. Jak stwierdza Bożena Majerek (2018, s. 35), „niepewność jest stanem, który w zależności od źródeł oraz indywidualnych predyspozycji jednostki może przybierać zarówno wiele postaci, jak i przejawiać się z różnym stopniem nasilenia”.

Z pojęciem niepewności wiąże się brak poczucia bezpieczeństwa, które jako kategoria pojęciowa doczekało się wielu interpretacji zaproponowanych przez socjologów i polityków społecznych, a także ekonomistów. Pojęcie bezpieczeństwa społecznego jest złożone, zawiera się w nim bowiem zarówno stan wolności od zagrożeń, jak i naturalna tendencja człowieka do wolności oraz potrzeba unikania dyskomfortu psychicznego i fizycznego. W modelu państwa dobrobytu społecznego pojęcie bezpieczeństwa socjalnego jest traktowane szerzej, gdyż działalność państwa nie zostaje ograniczona do gwarantowania minimum dochodu wszystkim obywatelom. Zgodnie z definicją Mirosława Książepolskiego (1985, s. 20) jest to „stan wolności od niedostatku materialnych środków utrzymania i istnienia realnych gwarancji pełnego rozwoju jednostki”. W szerszym znaczeniu — bezpieczeństwo społeczne to stan wolności od takich zagrożeń jak: choroba, wypadek przy pracy, choroba zawodowa, inwalidztwo, starość, utrata pracy, macierzyństwo, zgon żywiciela rodziny oraz stan wolności od zagrożeń rozwoju psychofizycznego jednostki, których źródłem mo-

gą być zagrożenia wcześniej wymienione oraz całokształt uwarunkowań społecznych, politycznych i gospodarczych (Książkowski 1990, s. 114). Według polityków społecznych poczucie bezpieczeństwa jest uwarunkowane zarówno stopniem zaspokojenia dotychczasowych potrzeb, jak też istnieniem podstaw do ich zaspokajania w przyszłości, stopniem oparcia w rodzinie, grupach społecznych i społeczeństwie, a także gwarancjami opiekuńczymi państwa.

Według Mirosławy Marody poczucie bezpieczeństwa jest zagwarantowane przez taki system społeczny, w którym panuje określony porządek społeczny, przewidywalność zdarzeń, określony stopień racjonalności życia codziennego, a człowiek znając zasady funkcjonowania systemu społecznego może przewidywać, jakiego typu zagrożenia mogą się pojawić, może w związku z tym przedsięwziąć środki zaradcze. W takim ujęciu „poczucie bezpieczeństwa jawi się jako pewność, że wszystkie instytucje funkcjonować będą zgodnie z przypisanymi im społecznie sensami” (Marody 1991, s. 19)³. Marody twierdzi, że każdy system społeczny stanowi konkretyzację ogólnych zasad porządku społecznego charakterystycznych dla danego typu społeczeństw. Konkretyzacja ta znajduje wyraz w szeregu wyspecjalizowanych instytucji, których istnienie zwalnia część ludzi z przymusu wykonywania pewnych czynności, na innych nakładając zawodową troskę i odpowiedzialność za ich realizację. Właściwie funkcjonujący system instytucjonalny sprawia, że człowiek jest wolny od zmartwień, od niepokoju, od lęków o coś, ale jednocześnie „wytwarza rodzaj ubezwłasnowolnienia, gdyż ceną, jaką ludzie płacą za to poczucie bezpieczeństwa społecznego, jest konieczność poddania się normom i przepisom regulującym funkcjonowanie poszczególnych instytucji” (Marody 1991, s. 20).

Jak trafnie stwierdza Piotr Sztompka (2016, s. 12), tylko w społeczeństwie spojonym więziami i opartym na wartościach i normach — społeczeństwie bogatym w kapitał społeczny — można mieć poczucie egzystencjalnego bezpieczeństwa oraz poczucie przewidywalności reakcji ze

³ Większość badań socjologicznych przeprowadzonych po 1989 roku w Polsce w sposób pośredni lub bezpośredni analizowała poczucie bezpieczeństwa społecznego Polaków poprzez próby poznania: mentalności, stopnia akceptacji porządku społecznego, samopoczucia psychicznego, nastrojów społecznych, obaw i niepokoju społecznych i skutków wczesnego okresu transformacji ustrojowej. Warto dodać, że poczucie niepewności społecznej jest problemem społecznym, jest doświadczane przez wiele kategorii społecznych i nie wszystkie z nich są zdolne do samodzielnego rozwiązania tego problemu. Szczególnie przykre dla większości Polaków było zachwianie wiary, że system, który miał przynieść korzystniejsze rozwiązania w wielu dziedzinach życia, nie tylko ich nie przyniósł, ale jeszcze zasiał niepokój w życiu codziennym i spotęgował obawy przed przyszłością (Kotlarska-Michalska 2004, s. 298).

strony współobywateli. Warto zaznaczyć, że wyniki jednego z pierwszych badań nad poczuciem bezpieczeństwa potwierdziły, że na ogólne poczucie bezpieczeństwa Polaków w istotny sposób rzutuje świadomość możliwości kreowania, świadomość wywierania wpływu na bieg wydarzeń w sferze rodzinnej, zawodowej, środowiskowej, regionalnej, państwowej i ponadpaństwowej⁴.

NOWE WYMIARY NIEPEWNOŚCI JEDNOSTKOWEJ I SPOŁECZNEJ W CZASIE PANDEMII

Pandemia to specyficzny okres sprzyjający pojawieniu się ze wzmożoną siłą czynników osłabiających poczucie pewności. Można przyjąć, że niepewność pandemiczna jest szczególnym stanem sprzężenia niepewności — obaw, lęków, niejasności — wobec wszystkich elementów konstytuujących świat społeczny człowieka. Wprowadzenie wielu istotnych zmian w funkcjonowanie państwa na skutek ogłoszenia stanu pandemicznego w marcu 2020 roku wywołało wiele powodów do niepewności w kilku wymiarach jednocześnie.

Wymiarów niepewności jednostkowej należy poszukiwać w sferze życia biopsychicznego, w której jednostka może odczuwać lęk, strach, obawy przed wejściem w niechcianą rolę ofiary choroby psychicznej, nowotworowej lub innej przewlekłej, trudnej do wyleczenia. Jednostka może obawiać się bólu i cierpienia, niewłaściwej diagnozy lekarskiej, niewłaściwego leczenia, niepełnosprawności fizycznej i psychicznej, ograniczenia w samoobsłudze, uzależnienia od pomocy innych osób. W wymiarze niepewności jednostkowej mieszczą się też obawy dotyczące życia rodzinnego, a jednostki doświadczające rozpadu więzi rodzinnej, separacji czy rozwodu z lękiem patrzą na najbliższą przyszłość. Wymiarem jednostkowej niepewności jest również sfera życia materialnego. Jest ona, obok sfery zdrowia, drugą ważną sferą wyznaczającą poziom lęków o przyszłość⁵. Niezależ-

⁴ Jednostki deklarujące optymistyczną postawę wobec przyszłości miały świadomość wpływu na aktualny i przyszły los, miały większe poczucie pewności w przeciwieństwie do jednostek określających swój stosunek do rzeczywistości jako niepewny. Związek między postrzeganiem przyszłości a stopniem niepewności jest wyraźny, co upoważnia do konstatacji, że poczucie bezpieczeństwa w teraźniejszości wyznacza sposób patrzenia na przyszłość (Kotlarska-Michalska, Rusanen, Niemelä 1997).

⁵ Dokonując przeglądu uwarunkowań niepewności warto podkreślić, że wyniki badań socjologicznych jednoznacznie wykazują związek zachodzący między kondycją materialną Polaków a odczuwaniem zagrożenia (zob. np. Kotlarska-Michalska, Rusanen, Niemelä 1997; Titkow 1993; Jarosz 2005; Zagórski, Strzeszewski 2000). Również badania prowadzone przez

nie od statusu społecznego i materialnego niepokój o stan posiadania jest niemal stałym źródłem lęków o przyszłość. Badania przed pandemią dowiodły, że częściej tego typu obawy odczuwają jednostki niemające oszczędności, zabezpieczenia finansowego. Do jednostkowych wymiarów niepewności zaliczyć wypada też niepewność w sferze życia zawodowego. Jest wiele źródeł tej niepewności, między innymi konflikty i napięcia, niesprawiedliwy system awansowania, złe warunki pracy. Obok wymienionych wymiarem jednostkowej niepewności mogą być nieprawidłowe relacje międzyludzkie w kręgach koleżeńskich i przyjacielskich oraz sąsiedzkich. Każda sfera życia jednostki zatem może być dla niej źródłem niepokojów i lęków (Kotlarska-Michalska 2007, s. 289).

Pisząc o nowych wymiarach niepewności, które pojawiły się podczas pandemii COVID-19, należy zwrócić uwagę na przenikanie się wymiaru jednostkowego z wymiarem grupowym, instytucjonalnym i makrospołecznym. Przez większość Polaków pojawienie się pandemii poczytane zostało za coś nadzwyczajnego, niemającego wcześniej takiego zasięgu i nasilenia niepewności. Według badań CBOS przeprowadzonych pod koniec kwietnia 2020 roku dwie trzecie badanych internautów miało poczucie, że pandemia jest czymś bezprecedensowym, a jedna trzecia traktowała ją jak typową chorobę sezonową, która nie jest nacechowana wyjątkowością (CBOS, 2020, nr 58, s. 2). Ocena pandemii może przekładać się na wymiar niepewności — jeśli większość badanych przypisuje pandemii cechy wyjątkowe, nieznane, to powinno przekładać się to na poczucie lęku przed nieznanym, niespodziewanym, obcym. Większość badanych podchodziła z rezerwą do przepisów prawa — restrykcji wprowadzonych przez rząd, dotyczących wychodzenia z domu i kontaktów z innymi, również większość krytykowała ich nieprecyzyjność. Ponad połowa badanych zakładała, że ograniczenia wprowadzone przez rząd będą obowiązywały dłużej niż pandemia, co też jawi się jako nowy wymiar niepewności jednostkowej (CBOS, 2020, nr 58, s. 6).

Okres pandemii szczególnie nasilił poczucie niepewności, obawy i lęki wśród przedstawicieli zawodów medycznych i pomocowych: lekarzy, pielęgniarek, ratowników medycznych, terapeutów, pracowników socjalnych, asystentów rodzinnych, asystentów osoby niepełnosprawnej, pielęgniarek środowiskowych oraz kadry kierowniczej instytucji pomocy społecznej. Badania socjologiczne prowadzone w początkowych miesiącach pandemii pokazały wzrost poczucia niepewności i lęku wśród kadry pomocy spo-

CBOS nad samopoczuciem i warunkami życia Polaków potwierdzają zależność między niepewnością odczuwaną w różnych sferach życia a kondycją ekonomiczną.

łecznej oraz osób, które potrzebowały pomocy i wsparcia ze strony służb społecznych i służb medycznych⁶. Pandemia COVID-19 spowodowała większe zapotrzebowanie na różne formy pomocy. Fakt wzrostu liczby osób korzystających z pomocy społecznej potwierdziła blisko połowa badanych pracowników socjalnych (49,3%) (Frąckowiak-Sochańska i in. 2020, s. 24). Wśród kategorii potrzebujących znalazły się: osoby w starszym wieku, ofiary przemocy nie mogące liczyć na bezpośrednią pomoc, jedyni opiekunowie osób niesamodzielnych, osoby doświadczające wypalenia opiekuńczego, samotnie mieszkające osoby w podeszłym wieku, opiekunowie osób z niepełnosprawnością nie mogący zapewnić usług usprawniających kondycję fizyczną swoich podopiecznych. Wykonywanie pracy zawodowej przez pracowników socjalnych podczas pandemii wiązało się z występowaniem przykrych stanów psychicznych, takich jak: nasilenie stresu (blisko 80%), poczucie stałego zmęczenia (około 70%), poczucie braku energii (blisko 70%), problemy z zasypianiem (blisko 60%), odczuwanie podenerwowania i napięcia (blisko 60%), blisko 60% wskazywało na zwiększone odczuwanie lęków i niepokoju, a blisko 40% doświadczało większej intensywności dolegliwości psychosomatycznych (Frąckowiak-Sochańska i in. 2020, s. 37–38). Najbardziej stresującym czynnikiem była konieczność pracy w warunkach zagrożenia zdrowia (72,9%) oraz odpowiedzialność za współpracowników i klientów pomocy społecznej (80,6% badanych sprawujących funkcje kierownicze). Trzecim czynnikiem wskazanym przez 40,3% badanych okazała się niejasność procedur (Frąckowiak-Sochańska i in. 2020, s. 48–49). Te same badania potwierdziły, że pracownicy instytucji pomocy społecznej od początku pandemii doświadczali obaw i lęków w czterech wymiarach: (1) obawy związane z zachorowaniem — strach przed koronawirusem, (2) obawy związane ze wzrostem liczby klientów pomocy społecznej oraz liczby problemów społecznych, (3) obawy związane z finansowymi podstawami instytucji pomocy społecznej — strach przed brakiem środków na realizację zadań, (4) obawy o własną pozycję zawodową — strach przed obniżeniem dochodów własnych (Frąckowiak-Sochańska i in. 2020, s. 61–65). Wymienione cztery wymiary niepewności jednostkowej jawią się jako nowe, wcześniej niewystępujące w świadomości tej kategorii zawodowej.

⁶ Więcej na ten temat w wieloautorskim opracowaniu: Frąckowiak-Sochańska Monika, Hermanowski Marcin, Kasprzak Tomasz, Kotlarska-Michalska Anna, Necel Ryszard, Zaręba Marta, *Instytucje pomocy społecznej w czasach pandemii* (dalej: Frąckowiak-Sochańska i in. 2020). Raport ten został oparty na badaniach przeprowadzonych wśród 284 pracowników zatrudnionych w wielkopolskich ośrodkach pomocy społecznej. Badania zrealizowano w maju 2020 roku.

Podobnie silnie poczucie niepewności było doświadczane zarówno przez kadre domów pomocy społecznej, jak i — choć w innym wymiarze — przez pensjonariuszy domów pomocy społecznej⁷. Kadra domów pomocy społecznej jako czynnik stresujący wskazała na konieczność wykonywania pracy w warunkach pandemicznego zagrożenia. Drugim takim czynnikiem była odpowiedzialność za mieszkańców domu pomocy społecznej (odczuwała go zwłaszcza kadra kierownicza), a trzecim konieczność łączenia obowiązków zawodowych z pracami domowymi (Doiczman-Łoboda i in. 2021, s. 30). Dodać należy, że czynnikiem wzmacniającym niepewność i obniżającym poczucie bezpieczeństwa były nie tylko specyficzne warunki pracy, obostrzenia i reżim sanitarny, ale konieczność dostosowywania czynności zawodowych do dynamicznie zmieniającej się sytuacji, czyli wykonywania wielu prac wykraczających poza posiadane kompetencje zawodowe. Zjawisko to objęło specjalistyczną kadre: pielęgniarki, rehabilitantów i terapeutów (Doiczman-Łoboda i in. 2021, s. 18–20). Pierwsze miesiące pandemii ujawniły nowy wymiar niepewności — instytucjonalny, co zostało potwierdzone przez kadre domów pomocy społecznej. Instytucjonalne wymiary niepewności opartej na lęku, braku możliwości planowania, wymaganiu dyspozycyjności, uciążliwości pracy polegającej na ciągłym zmaganiu się z nieprzygotowanym do specjalnych zadań systemem służby zdrowia stały się udziałem ratowników medycznych, pielęgniarek, diagnostów laboratoryjnych, pracowników hospicjów, lekarzy. Pracując na pierwszej linii frontu w pierwszych tygodniach pandemii, odczuwali oni też szczególnie wysoki poziom niepewności jednostkowej (Kapusta 2020).

Na podstawie analiz treści medialnych można odnotować wzrost poczucia lęku zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym, o czym świadczą badania przeprowadzone przez Agnieszkę Całek, Magdalenę Hodalską i Małgorzatę Lisowską-Magdziarz, z których wynika, że informacje medialne wywoływały poczucie niepewności w postaci lęku. Informacje te dotyczyły: negatywnych konsekwencji epidemii dla gospodarki, niepewności co do przedłużania lockdownu, czasu trwania epidemii oraz braku możliwości bądź ograniczonych możliwości pielęgnacji bliskich w chorobie lub bycia przy nich podczas umierania. Lękiem napawały również informacje o niebezpiecznym charakterze pracy lekarzy i pielęgniarek (Całek

⁷ Szerzej w opracowaniu: Doiczman-Łoboda Natasza, Frąckowiak-Sochańska Monika, Hermanowski Marcin, Kasprzak Tomasz, Kotlarska-Michalska Anna, Necel Ryszard, Oliwa-Ciesielska Monika, Zaręba Marta, *Funkcjonowanie domów pomocy społecznej w czasie pandemii. Raport* (dalej: Doiczman-Łoboda i in. 2021). Badania przeprowadzono od 22 lutego do 29 marca 2021 roku wśród 189 pracowników domów pomocy społecznej z pięciu województw.

i in. 2020, s. 38–41). Szczególnie silny lęk budziły statystyki zachorowań, statystyki zgonów, statystyczne prognozy dalszego rozwoju epidemii oraz liczby pokazujące gospodarcze skutki epidemii (Całek i in, 2020, s. 57). Również przeprowadzone przez medioznawców analizy treści doniesień medialnych dowodzą, że informacje dotyczące zagrożeń wywołanych przez wirusa COVID-19 sprzyjały natężeniu poczucia lęku i strachu (Bałandynowicz-Panfil 2021, s. 209–211; Goban-Klas 2020, s. 718–728).

Zmieniające się obostrzenia, zakazy i liczne utrudnienia wpłynęły na spadek zaufania do rządu. Badania przeprowadzone w kwietniu 2020 roku przez Instytut Rozwoju Gospodarczego Szkoły Głównej Handlowej i Związku Przedsiębiorstw Finansowych pokazują, że zdecydowana większość Polaków (91,2%) obawiała się, iż w ciągu najbliższych miesięcy wzrośnie bezrobocie, cztery piąte badanych bało się pogorszenia sytuacji gospodarczej kraju, a dwie trzecie (65,5%) pogorszenia sytuacji finansowej swego gospodarstwa domowego. Na podstawie indeksu niepokoju, który został opracowany przez Deloitte do mierzenia poziomu lęku i obaw, można sądzić, że Polacy bardziej obawiali się skutków wirusa niż obywatele innych krajów, a ogólny poziom lęku przełożył się na niemal wszystkie przyzwyczajenia i zachowania konsumentów (Krzyżaniak 2020). W żadnym spośród 19 badanych krajów koronawirus nie wywoływał tylu obaw co w Polsce. Indeks Niepokoju wynosił 34% (na podstawie Global State of the Consumer Tracker przeprowadzonych na przełomie października i listopada 2020 roku), a przez miesiąc wzrósł o 30 punktów procentowych (Krzyżaniak 2020).

Na podstawie raportu *Objawy depresji i lęku wśród Polaków w trakcie epidemii COVID-19. Raport z badań podłużnych*⁸ dotyczącego zdrowia psychicznego Polaków można zauważyć, że na poczucie niepewności jednostkowej wpływały informacje dotyczące ograniczeń w zakresie poruszania się, swobody podróżowania, korzystania z przestrzeni publicznej, korzystania z usług gastronomicznych i kulturalnych. Polacy najgorzej czuli się w maju i grudniu, a lepiej w lipcu 2020 roku, odpowiednio do sytuacji epidemicznej. Te badania rejestrujące poziom zdrowia psychicznego pokazały przy okazji czynniki wpływające na poczucie zagrożenia i lęku przed konkretnymi trudnościami. Analiza treści raportu dostarcza ważnych informacji, które należy uwzględnić budując obraz niepewności jednostkowej — zmieniającej się pod wpływem nasilenia pandemii. Jednym z głównych

⁸ Badania przeprowadzono na ogólnopolskiej próbie w maju, czerwcu, lipcu i grudniu 2020 roku (http://psych.strony.uw.edu.pl/wp-content/uploads/sites/98/2021/01/Raport_objawy_depresji_leku_IV_fale.pdf [dostęp: 09.10.2021]).

czynników wpływających na stan zdrowia psychicznego były dla Polaków informacje o stanie zachorowań. Ostatnie, czwarte badanie potwierdziło ważność wpływu innego czynnika — utraty wynagrodzenia. Osoby, które utraciły ciągłość wynagrodzenia pomiędzy lipcem a grudniem 2020 roku, miały istotnie wyższe nasilenie objawów depresji i lęku uogólnionego od tych, które wynagrodzenie zachowały. Zespół badawczy zaangażowany w prowadzenie tych badań uwzględnił również klimat polityczny towarzyszący kolejnym falom epidemii i, co istotne, także fakt, że informacje dotyczące zagrożenia koronawirusem bywały coraz bardziej sprzeczne — różniły się w zależności od nadawcy i medium (zwłaszcza w lipcu 2020 roku). Wyniki przywoływanych badań potwierdziły związek zachodzący między objawami depresji i lęku uogólnionego a następującymi „cechami” pandemii: (1) trudności doświadczane w domu, (2) trudności związane z ograniczonymi kontaktami społecznymi, (3) trudności doświadczane w związku z restrykcjami poza domem, (4) niepokój i niepewność związana z rozprzestrzenianiem się wirusa, (5) postrzegane ryzyko COVID-19 dla zdrowia i życia (Objawy depresji, s. 23). Generalnie pandemia jako zagrożenie i zaburzenie w codziennym życiu większe nasilenie skutków w postaci depresji i uogólnionego lęku spowodowała u osób posiadających dzieci, co było związane ze zwiększeniem obowiązków rodzicielskich, zmęczeniem, trudnymi relacjami w domu, poczuciem braku prywatności, a także zwiększonymi obawami o zdrowie i życie swoich najbliższych⁹.

Skutki w postaci pojawienia się lęku u Polaków zarejestrowały również inne badania przeprowadzone na początku pandemii (w kwietniu 2020 roku na populacji 2457 osób w różnym wieku). Zdecydowana większość badanych (71%) wykazała występowanie lęku w różnym stopniu, a 44% wskazało na cechy lęku uogólnionego. Obawy przed zachorowaniem zgłosiło 77% badanych, a 26,5% miało wyższy poziom lęku niż w przypadku innych chorób. Lęk w postaci łagodnej występował u 27%, lęk umiarkowany u 21%, lęk ciężki u 23%, a wśród 44% lęk uogólniony. Zaledwie 29% badanych nie przejawiało lęku. Autorzy badania do głównych stresorów zaliczyli trzy czynniki: niepewność ekonomiczną, ograniczenie codziennego funkcjonowania społecznego, niestabilność sytuacji (Babicki, Mastalerz-Migas 2020, s. 7).

⁹ Warto zaznaczyć, że wprowadzenie do wyszukiwarki Google hasła „Obawy i lęki Polaków” daje 1 510 000 wyników, co dobitnie świadczy o szerokim zainteresowaniu agencji badawczych, publicystów, dziennikarzy i badaczy społecznych, a także firm farmaceutycznych, zagadnieniami związanymi ze zdrowiem psychicznym oraz jakością życia Polaków, a wprowadzenie hasła „Obawy i lęki Polaków w czasie pandemii COVID-19” daje 1 150 000 wyników, co potwierdza fakt, że jest to zagadnienie należące do bardzo często badanych.

Odczuwanie przejawów niepewności w wymiarze zawodowym było zróżnicowane w zależności od sektora gospodarki, dotknęło również sektor pozarządowy. Na podstawie badań przeprowadzonych wśród 850 organizacji pozarządowych ustalono, że praca w okresie pandemii wpłynęła na zwiększenie dotkliwości starych zjawisk negatywnych, takich jak: wypalenie zawodowe liderów, problemy z zarządzaniem, łamanie praw pracowniczych, nadużywanie umów cywilnoprawnych, wysoki poziom stresu. Wywołała też trudności nowe: spadek liczby zaangażowanych osób, przejście na tryb zdalny (22%) lub hybrydowy (39%), brak możliwości bezpośredniego kontaktu z odbiorcami usług, wzrost stresu, spadek poziomu motywacji (40%), przeciążenie obowiązkami (Gumkowska 2020).

Szczególny wzrost niepokoju i niepewności społecznej został odnotowany na początku pandemii. Jedno z pierwszych badań CBOS poświęconych życiu Polaków w czasach pandemii potwierdziło, że 69% badanych obawia się zarażenia koronawirusem, a nie odczuwa lęku zaledwie 28% badanej populacji (CBOS, 2020, nr 60, s. 1). Czynniki generującymi niepewność były ograniczenia, czyli brak możliwości przemieszczenia się, zakaz wstępu do parków i lasów oraz konieczność używania masek. Te trzy główne dolegliwości można potraktować jako ograniczenie praw, co jest jednym ze wskaźników niepewności społecznej (CBOS, 2020, nr 60, s. 3).

Kolejne badania CBOS potwierdziły, że większość Polaków (62%) obawiała się zarażenia, a najbardziej seniorzy (78%). Bardziej obawiała się zarażenia osoby z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym (74%) niż te z wykształceniem wyższym (57%). Częstsze były też obawy mieszkańców wsi niż dużych miast, osób o prawicowych poglądach politycznych (67%) niż lewicowych (57%) (CBOS, 2020, nr 73, s. 2). Obok niepewności w zakresie zdrowia i lęku przed zakażeniem pojawiła się niepewność w zakresie długości okresu utrzymywania się przy życiu na różnych powierzchniach zdolnych do zarażenia wirusów. Jedna trzecia Polaków (36%) z ostrożności dezynfekowała produkty zakupione w sklepie (CBOS, 2020, nr 73, s. 8). Analizując nastroje Polaków w poszczególnych etapach pandemii na podstawie badań CBOS, można dostrzec, że w każdym badaniu potwierdzeniem istnienia poczucia niepewności było przede wszystkim zagrożenie zarażeniem się koronawirusem (CBOS, 2021, nr 104, s. 2). U progu piątej fali zachorowań obawy Polaków były zbliżone do tych, jakie zostały potwierdzone w fali czwartej, nadal ponad połowa Polaków obawiała się zakażenia (CBOS, 2022, nr 12, s. 10).

Czynnikiem wzmacniającym poczucie niepewności była wątpliwość, czy działania instytucji odpowiedzialnych za bezpieczeństwo zdrowotne są

adekwatne do istniejącego zagrożenia. Zagrożenie zachorowaniem przekładało się na ocenę działań systemu ważnych instytucji państwowych i rządu. Było to przedmiotem kilku badań w pierwszym roku pandemii. Komunikat CBOS zawierający wyniki badań sondażowych dotyczących oceny rządu i jego działań podejmowanych w czasie pandemii przedstawia wpływ orientacji politycznej na oceny. Blisko połowa badanych o prawicowych poglądach (45%) uznawała działania rządu za wystarczające, natomiast większość badanych o lewicowych poglądach (70%) oceniała je jako niedostateczne. Traktując to jako wskaźnik zaufania do rządu można pokusić się o stwierdzenie, że niepewność silniej odczuwana była przez Polaków krytycznie oceniających działania podejmowane przez rząd. Należy dodać, że wśród Polaków niezadowolonych z działań rządu i twierdzących, że pomoc państwa dla przedsiębiorstw i pracowników jest niewystarczająca, większość stanowili właściciele firm (84%) i pracownicy administracyjno-biurowi (75%) oraz pracownicy usług (63%) (CBOS, 2020, nr 146, s. 5).

Analizując nastroje społeczne można wysunąć wniosek, że pandemiczna rzeczywistość potęgowana bezradnością w zarządzaniu kryzysem obnażyła kruche podstawy planowania obostrzeń i tym samym wzmogła poczucie niepewności społecznej, prawie niezależnie od kondycji materialnej jednostek. Można zaryzykować stwierdzenie, że zjawiskiem nowym jest niepewność występująca jednocześnie w wielu sferach życia, co uniemożliwia podejmowanie sensownych działań, opartych na niskim ryzyku niepowodzenia. Podkreślenia wymaga fakt, że pojawiające się w mediach różne obrazy pandemii, zwłaszcza te o fatalistycznym odcieniu, potęgowały strach przed osobistym doświadczeniem roli chorego.

Badania CBOS przeprowadzone w grudniu 2020 roku, czyli w ósmym miesiącu pandemii, potwierdziły również występowanie lęku społecznego oraz zjawiska nasilenia obaw. Aż 95% Polaków wyraziło obawy związane z przyszłością, 51% obawy wiązało ze zdrowiem, 20% z utratą zdrowia, 16% ze skutkami epidemii, 13% zakażenia koronawirusem (CBOS, 2020, nr 155, s. 1). Badania te potwierdziły wyniki sondażu przeprowadzonego miesiąc wcześniej (w połowie listopada 2020 roku) świadczące o wysokiej randze zdrowia wśród innych uznawanych wartości. Badani odpowiedzieli na pytanie otwarte, czyli mogli sformułować odpowiedź spontanicznie. Umieszczenie zdrowia na pierwszym miejscu jest potwierdzeniem lęku i obaw o zachowanie tej wartości w czasie pandemii (CBOS, 2020, nr 160, s. 1).

Czynnikiem świadczącym o utrzymywaniu się poczucia niepewności wśród Polaków jest deklarowany brak możliwości przewidywania rozwoju

sytuacji pandemicznej i brak możliwości dokonania oceny stopnia zadowolenia z życia (Długosz 2020)¹⁰. Co czwarty badany Polak we wrześniu 2020 roku, czyli w przeddzień drugiej fali zachorowań, zgłaszał trudność w udzieleniu odpowiedzi na pytanie dotyczące tej kwestii. Zarówno osoby zadowolone z życia, jak i niezadowolone stwierdzały, że trudno im powiedzieć, jak będzie się rozwijała pandemia, ale w ocenie większości badanych (62%) pandemia miała prowadzić do kryzysu gospodarczego i pogłębienia nierówności społecznych (Długosz 2020, s. 9).

Pandemiczna niepewność mierzona wskaźnikami samopoczucia Polaków ujawniła nowy wymiar niepewności generowany przez kilka czynników, czyli: poczucie lekceważenia przez władzę (46%), poczucie zdenerwowania i rozdrażnienia (44%), poczucie zniechęcenia i znużenia (36%), poczucie bezradności (31%), depresji i bycia nieszczęśliwym (21%) oraz wściekłości (19%). Autorzy komunikatu *Samopoczucie Polaków w 2020 roku* porównali wskaźniki samopoczucia Polaków i stwierdzili, że „pewność, że wszystko układa się dobrze” wybrało w 2020 roku 48% badanych, natomiast rok wcześniej — w 2019 roku odsetek był wyższy i wynosił 64% (CBOS, 2021, nr 1, s. 3). Sondaż ten pokazał również, jakie w nastroje były obserwowane w 2020 roku wśród osób, z którymi jednostka ma kontakt na co dzień. Blisko trzy czwarte badanych Polaków określiło te nastroje jako negatywne (71%) oraz dostrzegło występowanie lęku przed przyszłością (44%) (CBOS, 2021, nr 1 s. 8). Obserwacja nastrojów panujących w środowisku miała wpływ na poczucie niepewności, o czym świadczą wskaźniki podane w cytowanym komunikacie CBOS. Wzrost negatywnych ocen nastrojów środowiskowych w 2020 roku o 20 punktów procentowych w porównaniu z rokiem poprzednim jest wskaźnikiem znaczącym. Drugim jest wzrost o 14 punktów procentowych liczby Polaków dostrzegających w swoim środowisku lęk przed przyszłością (CBOS, 2021, nr 1, s. 7).

Występowanie tych obaw potwierdzają wypowiedzi psychologów oceniających samopoczucie Polaków na początku pandemii: „największym obciążeniem dla naszej psychiki jest nie tyle trudna sytuacja, ile utrzymująca się niepewność. Jako ludzie mamy duże zdolności adaptacyjne, więc potrafimy się dostosować do zmian. Jednak ciągły stres, długotrwała zmiana, kruszą nasz próg odporności” (Błaszczak 2020). Przewidują oni, że im dłużej będzie trwał stan niepewności, tym bardziej będzie rosło spożycie używek i antydepresantów (20,7 mln opakowań kupili Polacy w 2020 ro-

¹⁰ Badania zostały przeprowadzone w dniach 26–30 września 2020 roku na populacji 1079 osób.

ku, co stanowiło wzrost o 1,0 mln w stosunku do 2019 roku). Wzrosła też (aż o 50%) liczba dni na zwolnieniach lekarskich z powodu zaburzeń psychicznych. W opinii psychologów biznesu przedłużający się stan pandemii, niepewności o przyszłość, lęk przed utratą pracy i brak stabilizacji ekonomicznej wywołuje permanentny brak poczucia bezpieczeństwa. Niepokojące w opinii psychologów biznesu są również sposoby radzenia sobie z lękiem i niepokojem.

Jednym ze wskaźników poczucia niepewności jest postawa wobec przyszłości. Wyniki badań Kantaru przeprowadzonych w dniach od 5 do 10 marca 2021 r. na próbie 1014 osób¹¹ pokazują, że 59% Polaków pesymistycznie ocenia kierunek zmian w kraju, a tylko 23% patrzy na nie optymistycznie. Zdecydowana większość Polaków (72%) uważa, że gospodarka jest w stanie kryzysu, a 35% twierdzi, że nie zmienią się materialne warunki życia w kraju. Ten wskaźnik można potraktować jako wyraźny przejaw braku poczucia bezpieczeństwa wewnętrznego, co jest niewątpliwie makrostresorem, który uległ nasileniu podczas pandemii. Pojawienie się poczucia niepewności zostało wyraźnie potwierdzone w badaniach socjologicznych *Życie codzienne w czasach pandemii*. W raporcie z tych badań czytamy: „Niepewność i strach jako podstawowe pojęcia, poprzez które opisywana jest aktualna sytuacja, wydają się mieć swoje źródło w upowszechnieniu się ambiwalencji jako głównej własności otaczającej nas rzeczywistości” (Drozdowski i in., s. 73).

Niepewność, strach, niepokój, zagrożenie, panika, lęk były terminami najczęściej opisującymi odczucia badanych. Po ich zagregowaniu badacze ustalili, że niepewność jest odczuwana przez 41,5% badanych (określana jako: niewiadoma, niejasność, nieprzejrzystość, niepokój). Lęk jako obawa, strach jest doświadczany przez 50,6% respondentów, a bezsilność (określana jako: niemoc, bezradność, brak nadziei, brak możliwości wpływu) przez 30,9% badanych (Drozdowski i in., s. 79). Odsetek respondentów wskazujących na prognozowane zmiany na gorsze jest bardzo wysoki, gdyż 81% badanych ma pesymistyczne wyobrażenie i przewiduje zmiany na gorsze w gospodarce, a 25% respondentów przewiduje pogorszenie w sposobie funkcjonowania państwa. Przytoczone wyniki dobitnie potwierdzają fakt, że pandemia obniżyła u Polaków poczucie bezpieczeństwa i wywołała niepewność w wymiarze jednostkowym.

W okresie pandemii wyraźnie wzrosła waga wieku jako czynnika sprzyjającego pojawieniu się lęków — w pewnym stopniu generowanych brakiem rzetelnych informacji. Jak wskazują badania Krajowego Instytutu

¹¹ <https://public.kantarpolska.com/archiwumraportow> [dostęp: 12.10.2021].

Gospodarki Senioralnej pt. „Potrzeby i zdrowie Seniorów podczas pandemii COVID-19”¹², osoby w starszym wieku dostrzegały, że istotne elementy składające się na instytucjonalny świat społeczny zostały wyraźnie okrojone lub zamknięte, co przy innych utrudnieniach niewątpliwie spowodowało podwyższony poziom niepewności w wymiarze jednostkowym (Kotlarska-Michalska 2022).

Analizując postawy Polaków wobec koronawirusa dodać należy, że pojawił nowy wymiar lęku — lęk przed szczepionką. W listopadzie 2020 roku blisko połowa (47%) badanych Polaków była nieprzychylnie nastawiona do szczepień, ale w listopadzie 2021 roku już tylko 24%. Badania CBOS potwierdziły związek zachodzący między obawami przed zakażeniem a przychylnością wobec szczepień — osoby bardziej obawiające się zakażenia koronawirusem częściej korzystały ze szczepień, gdy tylko szczepionki stały się dostępne (CBOS, 2022, nr 12, s. 3–4). Pojawieniu się niepewności co do skuteczności szczepionki sprzyjały głoszone w mediach społecznościowych negatywne opinie, a także wypowiedzi zwolenników ruchu antyszczepionkowego, również chaos informacyjny w mediach tradycyjnych (Całek i in. 2022; Bałandynowicz-Panfil 2021, s. 210).

Kończąc przegląd wskaźników pokazujących nowe wymiary niepewności należy uwzględnić fakt, że pandemia wpłynęła na wzrost liczby zamachów samobójczych, co należy traktować jako efekt braku wsparcia w sytuacji krytycznej. Statystyki policyjne zarejestrowały w 2020 roku 12 013 takich przypadków, rok później 13 798, a w roku 2022 — 14 520. W roku poprzedzającym pandemię odnotowano 11 961 zamachów samobójczych. Suicydologiczny aspekt skutków niepewności w wymiarze jednostkowym i społecznym wymaga odrębnego opracowania i szczegółowego odniesienia do cech społeczno-demograficznych.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Nawiązując do koncepcji Camerona i McCormicka można użyć sformułowania, że niepewność „pandemiczna” jest stanem pokazującym emocjonalną reakcję na nagłe zagrożenie zewnętrzne i wynikającym ze stosunkowo trwałej sytuacji zewnętrznej oraz zagrożenia wewnętrznego. Jest to niepewność współgenerowana przez niejasność informacji. Jest ona czyn-

¹² Badania Krajowego Instytutu Gospodarki Senioralnej we współpracy z koordynatorami programu społecznego „Adamed dla Seniora” (<https://www.medexpress.pl/trudny-dostep-do-lekarza-brak-badan-i-coraz-gorszy-stan-psychiczny-seniorow-w-czasie-pandemii/81534> [dostęp: 12.10.2021]).

nikiem szkodliwym dla zdrowego rozwoju osobowości, a także przyczyną niektórych rodzajów postaw i zachowań, zwłaszcza patologicznych. Spośród siedmiu cech przypisanych niepewności, ma ona pięć cech jednocześnie.

Wyniki badań prezentowane w tym opracowaniu potwierdziły słuszność tez głoszonych przez socjologów, w tym jedną z tez Becka (2002, s. 33), że „społeczeństwo ryzyka jest społeczeństwem katastrof”. Obok typowych czynników sprzyjających pojawieniu się poczucia niepewności okres pandemii obfitował w wyraźne skutki psychiczne, a tym samym potwierdzone zostały przewidywania Tofflera dotyczące granic możliwości adaptacyjnych człowieka. Pandemia przyczyniła się do wystąpienia objawów psychopatologicznych: rozdrażnienie, wyczerpanie, utrata orientacji i porażenie zdolności podejmowania decyzji. Przeprowadzona analiza wykazała, że w polskiej rzeczywistości społeczny wymiar niepewności został poszerzony na skutek ograniczonego zaufania do rządu, niechęci do niektórych instytucji państwowych, braku akceptacji decyzji w zakresie obostrzeń i reżimu sanitarnego. Została zatem zachwiana pewność, że wszystkie instytucje funkcjonować będą zgodnie z przypisanymi im społecznie sensami (Marody 1991, s. 19). Wyniki badań socjologicznych potwierdziły głoszone przez Baumana tezy dotyczące współczesnego świata jako źródła cierpienia oraz lęku, a także niemożności przewidywania przyszłości. Lęk pandemiczny jest efektem niepewności, czyli ludzkiej niewiedzy o zagrożeniu i o tym, co należy zrobić, aby je opanować (Bauman 2008, s. 6). Niepewność Polaków uległa nasileniu na skutek doświadczeń osobistych, ograniczeń w zakresie świadczenia pomocy i wsparcia hospitalizowanym członkom rodziny, również na skutek śmierci najbliższych osób. Niepewnością napawały codzienne komunikaty o kolejnych przypadkach śmierci.

Analiza treści wykorzystanych źródeł potwierdziła zasadność ujmowania niepewności przez pryzmat bezpieczeństwa wartości, o których mówi teoria polityki społecznej. Do najczęściej zagrożonych wartości należą: zdrowie, życie, samodzielność ekonomiczna, czyli te, których utrata pociąga za sobą skutki w postaci uzależnienia od systemu zabezpieczeń społecznych, od instytucjonalnych i środowiskowych podmiotów pomocy społecznej. Ten wymiar niepewności potwierdzili badani pracownicy pomocy społecznej. Analiza wyników badań ilościowych, zarówno socjologicznych, jak i psychologicznych, potwierdziła, że niepewność społeczna ma znamiona problemu społecznego, zgodnie z rozumieniem nadanym temu pojęciu przez Mertona. Fragmentarycznie przedstawione skutki pandemii, w postaci obniżonej kondycji psychicznej Polaków, potwierdziły

częściowo słusność aplikowania teorii Durkheima do interpretacji niepewności jednostkowej.

PODSUMOWANIE

Jak wykazała analiza wyników badań socjologicznych pochodzących z raportów oraz komunikatów CBOS, nowy wymiar niepewności to objęcie lękiem kilku jednocześnie sfer życia codziennego. Lęk ów dotyczył zagrożenia utratą zdrowia, konsekwencji choroby i utraty życia własnego i najbliższych. Na podstawie cytowanych wyników badań przeprowadzonych w pierwszym i drugim roku pandemii można stwierdzić, że niepewność jednostkowa to niepewność sprzężona, którą można opisać jako strach przed zakażeniem, obawa przed utratą zdrowia lub życia, lęk przed poniesieniem strat, które mogą zniweczyć dotychczasowy dorobek życia. To niepewność życia w teraźniejszości i niemożliwość planowania przyszłości, to również niemożliwość prognozowania dalszego przebiegu życia w wymiarze jednostkowym. To nowy rodzaj obaw związanych z kruchością życia rodzinnego, towarzyskiego i zawodowego. Niepewność w okresie pandemii to szczególny rodzaj niepewności, w której wcześniejsze i sprawdzone strategie działania okazywały się nieprzydatne i nieadekwatne. Niepewność ta objęła sferę domową, zawodową, rodzinną, towarzyską i ekonomiczną, a zatem wszystkie ważne sfery życia w zasięgu mikrostrukturalnym, mezostrukturalnym i makrostrukturalnym. Wkroczyła w życie instytucjonalne, hamując normalne działania zawodowe w zakresie usług, wypełniania obowiązków i zadań o charakterze świadczeń.

Nowe przejawy niepewności, które pojawiły się w okresie pandemii w postawach Polaków, to w wymiarze jednostkowym spotęgowanie lęku o zdrowie własne i zdrowie najbliższych, lęku o utrzymanie dotychczasowego poziomu życia, obaw o utratę pracy, obaw przed skutkami pandemii w najbliższym środowisku społecznym. W wymiarze makrospołecznym to lęk przed bezrobociem jako problemem społecznym, lęk przed pogorszeniem się sytuacji gospodarczej kraju, obawa przed ograniczeniami w zakresie poruszania się w przestrzeni publicznej, lęk przed ograniczeniami w zakresie aktywności zawodowej. Najbardziej dokuczliwymi źródłami niepewności społecznej w pandemii, zwłaszcza w momencie jej wybuchu, okazały się restrykcje i ograniczenia oraz nieprzewidywalność skutków i niemożność wywierania wpływu na sposób zarządzania sytuacją kryzysową kraju. Szczególne nasilenie niepewności było doświadczane przez osoby uzależnione od systemu pomocy społecznej. To ich świat społeczny uległ gwałtownemu skurczeniu, a lęk pojawił się we wszystkich możli-

wych wymiarach. Poczucie zamknięcia i uwięzienia podczas lockdownu odczuwane przez osoby przebywające w domach pomocy społecznej oraz biorców usług opiekuńczych stało się szczególnie przykre w sferze niepewności jednostkowej.

BIBLIOGRAFIA

- Arnoldi Jacob, 2011, *Ryzyko*, tłum. Bartek Reszta, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- Babicki Mateusz, Mastalerz-Migas Agnieszka, 2020, *Występowanie zaburzeń lękowych wśród Polaków w dobie pandemii COVID-19*, „Psychiatria Polska”, nr 188, s. 1–13.
- Bałandynowicz-Panfil Katarzyna, 2021, *Media, informacja a szczepienia przeciw COVID-19*, „Media — Biznes — Kultura”, nr 2, s. 201–215.
- Bauman Zygmunt, 2000, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Wydawnictwo Sic! Warszawa.
- Bauman Zygmunt, 2006, *Płynna nowoczesność*, tłum. Tomasz Kunz, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Bauman Zygmunt, 2008, *Płynny lęk*, tłum. Janusz Margański, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Beck Ulrich, 2002, *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. Stanisław Cieśla, Scholar, Warszawa.
- Błaszczak Anita, 2020, *Polacy na skraju załamania nerwowego*, „Rzeczpospolita”, 29 listopada (<https://www.rp.pl/biznes/art8744831-polacy-na-skraju-zalamania-nerwowego> [dostęp: 12.10.2021]).
- Całek Agnieszka, Hodalska Magdalena, Lisowska-Magdziarz Małgorzata, 2022, *COVID, Media i Lęk. Informacje o epidemii COVID-19 jako czynnik zwiększający społeczny niepokój i poczucie zagrożenia*, Wydawca UJ — Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej, Kraków.
- Długosz Piotr, 2020, *Społeczne skutki pandemii COVID-19 wśród Polaków* (<https://ifis.up.krakow.pl/wp-content/uploads/sites/9/2020/10/Spo%C5%82eczne-skutki-pandemii-w%C5%9Br%C3%B3d-Polak%C3%B3w-raport1.pdf> [dostęp: 10.11.2021]).
- Doiczman-Łoboda Natasza, Frąckowiak-Sochańska Monika, Hermanowski Marcin, Kasprzak Tomasz, Kotlarska-Michalska Anna, Necel Ryszard, Oliwa-Ciesielska Monika, Zaręba Marta, 2021, *Funkcjonowanie domów pomocy społecznej w czasie pandemii*, ROPS, UAM, OIS, Poznań (http://socjologia.amu.edu.pl/images/pliki/Funkcjonowanie_domow_pomocy_spoecznej_w_czasie_pandemii_raport_z_badania.pdf [dostęp: 15.11.2021]).
- Drozdowski Rafał i in., *Życie codzienne w czasach pandemii* (<https://socjologia.amu.edu.pl/publikacje/504-zycie-codzienne-w-czasach-pandemii-pelny-raport> [dostęp: 15.11.2021]).
- Durkheim Émile, 2006, *Samobójstwo. Studium z socjologii*, tłum. Krzysztof Wakar, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Frąckowiak-Sochańska Monika, Hermanowski Marcin, Kasprzak Tomasz, Kotlarska-Michalska Anna, Necel Ryszard, Zaręba Marta, 2020, *Instytucje pomocy społecznej w czasie pandemii. Raport z badań. Część pierwsza* (www.socjologia.amu.edu.pl/publikacje/493-instytucje-w-czasach-pandemii-raport [dostęp: 06.07.2021]).
- Giddens Anthony, 2001, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. Alina Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Gilejko Leszek, 2001, *Robotnicy: przegrana klasa*, w: Maria Jarosz (red.), *Manowce polskiej prywatyzacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN–ISP PAN, Warszawa.
- Goban-Klas Tomasz, 2020, *Media w płynnej pandemii 2020. Komunikacja w czasie lockdownu: oddzielnie, ale razem*, „*Studia Medioznawcze*”, nr 4, s. 718–733.
- Gumkowska Marta, 2020, *Praca w pandemii: stres, przemęczenie, brak satysfakcji*, portal ngo.pl (<https://publicystyka.ngo.pl/praca-w-pandemii-stres-przemeczenie-brak-satysfakcji> [dostęp: 18.10.2021]).
- Jarosz Maria, 2001, *Oblicza prywatyzacji*, w: Maria Jarosz (red.), *Manowce polskiej prywatyzacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN–ISP PAN, Warszawa.
- Jedliński Mariusz, Marzantowicz Łukasz, 2017, *Wpływ niepewności i nieprzewidywalności na procesy logistyczne*, „*Przegląd Techniczny i Logistyczny*”, nr 1, s. 171–185.
- Kapusta Paweł, 2020, *Pandemia. Raport z frontu*, Insignis Media, Kraków.
- Kossowska Małgorzata, Szumowska Ewa, 2020, *Niepewność i potrzeba domknięcia poznawczego a przetwarzanie informacji*, w: Mirosław Kofta, Anna M. Rędzio (red.), *Poczucie kontroli i niepewności. Konsekwencje dla rozumienia świata społecznego*, Wydawnictwo Liberi Libri, Warszawa, s. 27–51.
- Kotlarska-Michalska Anna, 2004, *Poczucie niepewności społecznej jako nowy problem społeczny w Polsce*, w: Sebastian Wojciechowski (red.), *Współczesna Europa*, Wydawnictwo WSN-HiD, Poznań, s. 277–298.
- Kotlarska-Michalska Anna, 2007, *Przejawy i uwarunkowania niepewności jednostkowej i społecznej*, w: Rafał Drozdowski (red.), *Końce i początki. Socjologiczne podsumowania, socjologiczne zapowiedzi*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, s. 287–302.
- Kotlarska-Michalska Anna, 2022, *Świat społeczny seniorów w czasie pandemii*, w: Jerzy Babiak, Magdalena Kacperska (red.), *Dylematy polityki senioralnej miasta Poznania*, Wydawnictwo Miejskie, Poznań, s. 53–82.
- Kotlarska-Michalska Anna, Rusanen Timo, Niemelä Pauli, 1997, *Poczucie bezpieczeństwa społecznego w świetle badań polsko-fińskich*, Wydawnictwo Promocja 21, Poznań.
- Kowalak Tadeusz, 1991a, *Niepewność społeczna jako kwestia społeczna*, w: Barbara Rysz-Kowalczyk (red.), *Studia o kwestiach społecznych*, Instytut Polityki Społecznej, Warszawa.
- Kowalak Tadeusz, 1991b, *Niepewność społeczna jako kwestia społeczna*, w: Mirosław Księżopolski, Barbara Szyłko-Skoczny (red.), *Polityka społeczna. Doświadczenia i perspektywy*, Instytut Polityki Społecznej, Warszawa.
- Księżopolski Mirosław, 1985, *Bezpieczeństwo społeczne i jego zagrożenia*, w: Andrzej Piekara, Jolanta Supińska (red.), *Polityka społeczna w okresie przemian*, Instytut Polityki Społecznej, Warszawa.
- Księżopolski Mirosław, 1990, *Zabezpieczenie społeczne*, w: Julian Auleytner, Mirosław Księżopolski (red.), *Nauka o polityce społecznej. Wybrane problemy teorii i praktyki*, Instytut Polityki Społecznej, Warszawa.
- Krzyżaniak Bartosz, *Nikt nie boi się go tak jak Polacy. Najnowsze badania o koronawirusie*, „*Forbes*”, 17 listopada 2020 (<https://forbes.pl/gospodarka/polacy-boja-się-koronawirusa-najbardziej-na-swiecie-indeks-niepokoju-deloitte/qvxh487> [dostęp: 13.10.2021]).
- Leary Mark, Kowalski Robin M., 2002, *Lęk społeczny*, tłum. Ewa Zaremba, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Majerek Bożena, 2018, *Niepewność w społeczeństwie współczesnym. Studium socjopedagogiczne*, Wydawnictwo Impuls, Kraków.

- Marody Mirosława, 1991, *Działania jednostek a system społeczny*, w: Mirosława Marody (red.), *Co nam zostało z tych lat...*, Wydawnictwo Aneks, Londyn.
- Merton Robert K., 1961, *Social Problems and Sociological Theory*, w: Robert K. Merton, Robert A. Nisbet (red.), *Contemporary Social Problems — an Introduction to the Sociology of Deviant Behaviour and Social Disorganization*, Harcourt, Brace & World Inc, New York, s. 697–737.
- Sztompka Piotr, 2016, *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Tarkowska Elżbieta, 2016, *Kultura i niepewność*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4, s. 43–53.
- Titkow Anna, 1993, *Stres i życie społeczne, polskie doświadczenia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Toffler Alvin, 1998, *Szok przyszłości*, tłum. Witold Osiatyński, Ewa Reszka, Ewa Woydyłło-Osiatyńska, Wydawnictwo Zysk i s-ka, Poznań.
- Wyżnikiewicz Bohdan, Charemza Wojciech, 2019, *Niepewność: nowe miary i wyzwania*, „Rzeczpospolita”, 9 stycznia (<https://www.rp.pl/opinie-ekonomiczne/art1547921-niepewnosc-nowe-miary-i-wyzwania> [dostęp: 04.10.2021]).
- Zagórski Krzysztof, Koźmiński Andrzej K., Morawski Witold, Piotrowska Katarzyna, Rae Gawin, Strumińska-Kutra Marta, 2015, *Postawy ekonomiczne w czasach niepewności. Ekonomiczna wyobraźnia Polaków 2012–2014*, Scholar, Warszawa.
- Zagórski Krzysztof, Strzeszewski Michał (red.), 2000, *Nowa rzeczywistość. Oceny i opinie 1989–1999*, CBOS, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.

- CBOS, 2020, nr 40, *Poczucie zagrożenia w prognozie epidemii koronawirusa*. Komunikat z badań.
- CBOS, 2020, nr 58, *Opinie o epidemii koronawirusa i związanych z nią restrykcjach*. Komunikat z badań.
- CBOS, 2020, nr 60, *Życie codzienne w czasach zarazy*. Komunikat z badań.
- CBOS, 2020, nr 73, *Postawy wobec epidemii koronawirusa na przełomie maja i czerwca*. Komunikat z badań.
- CBOS, 2020, nr 146, *Rząd wobec pandemii — oceny w pierwszej połowie listopada*. Komunikat z badań.
- CBOS, 2020, nr 155, *Obawy Polaków w czasach pandemii*. Komunikat z badań.
- CBOS, 2020, nr 160, *Wartości w czasach zarazy*. Komunikat z badań.
- CBOS, 2021, nr 1, *Samopoczucie Polaków w roku 2020*. Komunikat z badań.
- CBOS, 2021, nr 104, *Opinie na temat szczepień przeciw COVID-19 i ocena polityki rządu*. Komunikat z badań.
- CBOS, 2022, nr 12, *Koronawirus — obawy, stosunek do szczepień, ocena polityki rządu*. Komunikat z badań.

- Objawy depresji i lęku wśród Polaków w trakcie epidemii COVID-19. Raport z badań podłużnych* (http://psych.strony.uw.edu.pl/wp-content/uploads/sites/98/2021/01/Raport_objawy_depresji_leku_IV_fale.pdf [dostęp: 09.10.2021]).
- Trudny dostęp do lekarza, brak badań i coraz gorszy stan psychiczny seniorów w czasie pandemii* (<https://www.medexpress.pl/trudny-dostep-do-lekarza-brak-badan-i-coraz-gorszy-stan-psychiczny-seniorow-w-czasie-pandemii/81534> [dostęp: 12.10.2021]).

NEW DIMENSIONS OF INDIVIDUAL AND SOCIETAL UNCERTAINTY
DURING THE PANDEMIC

Anna Kotlarska-Michalska
(Adam Mickiewicz University, Poznań)

A b s t r a c t

This article provides an overview and shows new dimensions of individual and social uncertainty, the existence of which was empirically confirmed in the first year of the pandemic, or in other words during a period of particular intensification of fears and anxieties. The first part of the article reviews various approaches to the state of uncertainty from sociological, psychological and social policy perspectives. In the second section, selected uncertainty indicators are presented, confirming the thesis that the COVID-19 pandemic caused an increase in fears and concerns in several dimensions at the same time. The findings of sociological research on selected social categories and the results of surveys conducted by CBOS (the Public Opinion Research Center) were used for this.

key words: individual uncertainty, social uncertainty, risk, sense of social safety, dimensions of uncertainty

słowa kluczowe: niepewność jednostkowa, niepewność społeczna, ryzyko, poczucie bezpieczeństwa społecznego, wymiary niepewności